

XX ASR INGLIZ ADABIYOTI VA O'ZBEK JADID ADABIYOTIDA MA'RIFAT VA IJTIMOIIY ISLOHOT G'OYALARINI O'RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Normahmatov Oybek Sobir o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti Ikkinchi chet tillari kafedrasida stajyor o'qituvchisi
normahmatovoybek@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr ingliz adabiyoti hamda o'zbek jadid adabiyotida ma'rifat va ijtimoiy islohot g'oyalarini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy, hermenevtik, antroposentrik, aksiologik va diskursiv yondashuvlarning ilmiy imkoniyatlari ochib beriladi. Ingliz adabiyotida jamiyat, shaxs, erkin fikr, ta'lim va madaniy yangilanish masalalari, jadid adabiyotida esa milliy uyg'onish, ma'rifat, yangi usul maktablari, ijtimoiy taraqqiyot va islohot zarurati yetakchi g'oyaviy yo'nalish sifatida namoyon bo'lishi asoslanadi. Shuningdek, ushbu ikki adabiy hodisani o'rganishda tarixiy sharoit, muallif pozitsiyasi va badiiy matn poetikasini uyg'un tahlil qilish zarurligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: ma'rifat, ijtimoiy islohot, ingliz adabiyoti, jadid adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, antroposentrizm, diskurs, milliy uyg'onish.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations for studying the ideas of enlightenment and social reform in twentieth-century English literature and Uzbek Jadid literature. The research reveals the scientific potential of comparative-typological, historical-comparative, hermeneutic, anthropocentric, axiological and discourse-based approaches. It is argued that in English literature the issues of society, personality, free thought, education and cultural renewal, while in Jadid literature national awakening, enlightenment, new-method schools, social progress and the necessity of reform, appear as dominant ideological directions. The article also demonstrates the importance of an integrated analysis of historical context, authorial position and the poetics of literary text in studying these two literary phenomena.

Keywords: enlightenment, social reform, English literature, Jadid literature, comparative literature, anthropocentrism, discourse, national awakening.

XX asr jahon adabiyoti tarixida tub ijtimoiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda adabiyot faqat estetik hodisa emas, balki jamiyat tafakkurini shakllantiruvchi, insonni yangicha anglashga undovchi va ijtimoiy islohot g'oyalarini ilgari suruvchi muhim ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ldi. Ingliz adabiyotida modernizm, tanqidiy realizm va ijtimoiy tanqid ruhida asarlar orqali shaxs erkinligi, ta'lim, madaniyat, sinfiy tafovut, adolat va ma'naviy inqiroz masalalari keng yoritildi. O'zbek jadid adabiyotida esa ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish, yangi usul maktablari, ilm-fan, ozod fikr va jamiyatni yangilash zarurati markaziy g'oya sifatida shakllandi [1; 2].

Mazkur ikki adabiy hodisa turli tarixiy va madaniy makonda yuzaga kelgan bo'lsa-da, ularni yaqinlashtiruvchi umumiy jihat shundan iboratki, har ikkisida ham ma'rifat jamiyat taraqqiyotining bosh omili sifatida talqin qilinadi. Ingliz adabiyotida ma'rifat ko'proq shaxs erkinligi, ijtimoiy tenglik va tanqidiy tafakkur bilan bog'liq holda

namoyon bo'lsa, jadid adabiyotida u millatni uyg'otish, jaholatdan qutqarish va yangi jamiyatni barpo etish vositasi sifatida talqin qilinadi [3]. Shu bois XX asr ingliz adabiyoti va o'zbek jadid adabiyotida ma'rifat hamda ijtimoiy islohot g'oyalari o'rganish qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Ushbu mavzuni o'rganishda eng avvalo qiyosiy-tipologik metod alohida ahamiyatga ega. Mazkur metod turli milliy adabiyotlarda vujudga kelgan g'oya, obraz, motiv va konseptlarning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Qiyosiy-tipologik yondashuv orqali ingliz va jadid adabiyotidagi ma'rifat g'oyasining umumiy asoslari, ya'ni insonni fikriy uyg'otish, jamiyatni yangilash, ta'limning ijtimoiy kuch sifatidagi roli va adabiyotning ma'naviy vazifasi qiyosan ko'rib chiqiladi [4]. Shu bilan birga, bu metod har bir adabiyotning o'ziga xos tarixiy-madaniy tabiatini ham ochib berishga xizmat qiladi. Chunki ingliz jamiyatidagi islohotparvarlik ruhining ijtimoiy ildizlari bilan Turkiston jadidchiligidagi ma'rifiy kurashning tarixiy omillari bir-biridan farq qiladi.

Tarixiy-qiyosiy metod ham mazkur tadqiqot uchun muhim nazariy tayanchdir. Har qanday badiiy g'oya muayyan tarixiy ehtiyoj va ijtimoiy sharoitda yuzaga keladi. Ingliz adabiyotidagi ijtimoiy islohot ruhi industrial jamiyat, sinfiy tengsizlik, siyosiy ziddiyatlar va madaniy inqiroz fonida shakllangan bo'lsa, o'zbek jadid adabiyotidagi ma'rifatparvarlik Turkistonning mustamlakachilik sharoiti, ijtimoiy qoloqlik, eski ta'lim tizimi va milliy uyg'onish ehtiyoji bilan chambarchas bog'liqdir [2; 5]. Demak, tarixiy-qiyosiy tahlil orqali bir tomondan o'xshash g'oyaviy yo'nalishlar aniqlansa, ikkinchi tomondan ularning tarixiy manbalari va funksional vazifalari yoritiladi.

Mavzuni o'rganishda antroposentrik yondashuv alohida metodologik ahamiyatga ega. Bugungi zamonaviy ilm-fanda til va adabiyotga inson omili markazida yondashish kuchayib bormoqda. Antroposentrik tahlil badiiy matnda insonning ichki dunyosi, tafakkuri, ma'naviy izlanishi, jamiyatga munosabati va o'zlikni anglash jarayonini tahlil qilish imkonini beradi. Ma'rifat va ijtimoiy islohot g'oyalari ham aslida insonning o'zini va atrofidagi voqelikni yangicha idrok etishi bilan bog'liqdir. Jadid adabiyotida "yangi inson" g'oyasi markaziy tushunchalardan biri bo'lib, u bilimli, faol, millat taqdiri uchun mas'ul va zamon talablarini tushunadigan shaxs sifatida talqin etiladi [1]. Ingliz adabiyotida esa shaxs ko'pincha ijtimoiy institutlar, sinfiy stereotiplar va madaniy bosim bilan to'qnashuvchi individual ong egasi sifatida tasvirlanadi [6]. Har ikkala adabiyotda ham inson ma'rifat va islohotning asosiy subyekti sifatida namoyon bo'ladi.

Germenevtik metod bu mavzuni chuqurroq anglashda samarali vosita hisoblanadi. Zero, ma'rifat va ijtimoiy islohot g'oyalari badiiy asarda har doim ham to'g'ridan to'g'ri ifodalanmaydi. Ular ko'pincha ramz, dialog, konflikt, xarakterlar tizimi, ironiya, publitsistik ruh yoki dramatik vaziyatlar orqali yuzaga chiqadi. Masalan, jadid adiblari asarlarida maktab, ustoz, yosh avlod, jaholat, taraqqiyot kabi tushunchalar badiiy va publitsistik yo'sinda uyg'unlashadi. Behbudiy, Fitrat va Avloniy ijodida ma'rifat g'oyasi faqat nazariy shior emas, balki amaliy ijtimoiy dastur sifatida ko'rinadi [1; 2]. Ingliz adabiyotida esa Bernard Shaw, John Galsworthy, George Orwell singari ijodkorlar asarlarida ta'lim, axloq, erkin fikr va ijtimoiy adolat masalalari ko'pincha tanqidiy-estetik shaklda talqin etiladi [6; 7]. Shu sababli germenevtik yondashuv matnning ichki qatlamlarini, muallif niyatini va asarning yashirin g'oyaviy kodlarini aniqlashda zarurdir.

Diskursiv yondashuv ham mavzuni o'rganishda katta ilmiy imkoniyat beradi. Chunki adabiyot ijtimoiy ong mahsuli sifatida muayyan davr mafkurasi, qadriyatlari va ideallarini til vositasida ifodalaydi. Jadid adabiyotida “millat”, “taraqqiy”, “ilm”, “maktab”, “jaholat”, “hurriyat” kabi birliklar g'oyaviy yadroni tashkil etsa, ingliz adabiyotida “education”, “reason”, “freedom”, “class”, “justice”, “civilization” kabi konseptlar ijtimoiy tanqid va islohot diskursining markaziy unsurlariga aylanadi. Diskursiv tahlil aynan shu birliklarning semantik yukini, ularning badiiy matndagi vazifasini hamda davr ijtimoiy tafakkuri bilan aloqasini ochishga yordam beradi [8]. Bu esa ma'rifat g'oyasining faqat mazmuniy emas, balki til va uslub darajasida ham qanday shakllanganini ko'rsatadi.

Nazariy-metodologik asoslarni belgilashda aksiologik yondashuv ham muhimdir. Aksiologik tahlil badiiy matndagi qadriyatlar tizimini aniqlashga xizmat qiladi. Ma'rifat, ozodlik, adolat, milliy g'urur, axloq, taraqqiyot, fuqarolik mas'uliyati kabi tushunchalar o'z mohiyatiga ko'ra qadriyat kategoriyalaridir. Jadid adabiyotida ilm-fan va tarbiya milliy qutqaruv vositasi sifatida qadrlanadi. Ingliz adabiyotida esa inson sha'ni, mustaqil tafakkur, tenglik va tanqidiy qarash asosiy axloqiy-estetik qadriyatlar sifatida talqin qilinadi [3; 6]. Aksiologik yondashuv bu ikki adabiyotdagi umumiy g'oyaviy mohiyatni aniqlashga yordam beradi va ularni qiyoslashda mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu masalani tadqiq etishda interdisiplinar yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ma'rifat va ijtimoiy islohot g'oyalari faqat adabiyot doirasida emas, balki tarix, falsafa, pedagogika, madaniyatshunoslik va tilshunoslik bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Jadidlar faoliyatida adabiyot bilan pedagogika bir butun hodisa sifatida maydonga chiqadi. Yangi usul maktablari, darsliklar yaratish, publitsistik chiqishlar, teatr va badiiy asarlar bir maqsadga — millat tafakkurini uyg'otish va jamiyatni yangilashga xizmat qilgan [5]. Ingliz adabiyotida esa ijtimoiy islohot g'oyalari ko'pincha siyosiy tafakkur, madaniy tanqid va axloqiy muammolar bilan qorishib ketadi. Demak, ushbu mavzuni bir yoqlama estetik talqin qilish yetarli emas; uni keng madaniy va gumanitar kontekstda tahlil etish maqsadga muvofiqdir.

XX asr ingliz adabiyoti va o'zbek jadid adabiyotini qiyosiy o'rganishda muallif pozitsiyasi masalasi ham muhimdir. Chunki ma'rifat va islohot g'oyalari ko'pincha yozuvchining shaxsiy dunyoqarashi, jamiyatga munosabati va ijtimoiy mas'uliyati bilan belgilanadi. Jadid adiblari adabiyotni millat xizmatiga qo'ygan bo'lsalar, ingliz adiblarining bir qismi adabiyotni ijtimoiy tanqid va fikriy uyg'otish vositasi sifatida tushungan. Bu jihat muallif obrazini nafaqat estetik subyekt, balki ma'rifiy va fuqarolik pozitsiyasiga ega ziyoli sifatida talqin qilish zaruratini tug'diradi. Shuning uchun mazkur tadqiqotda biografik va sotsiologik elementlardan ham ehtiyotkorlik bilan foydalanish ilmiy natijadorlikni oshiradi.

Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz adabiyoti va jadid adabiyotini bog'lab turuvchi asosiy g'oya — jamiyatni o'zgartirishda ilm, tafakkur va ma'naviy uyg'onishning kuchiga ishonchdir. Har ikki adabiyotda ham jaholat, loqaydlik, turg'unlik va adolatsizlik tanqid qilinadi. Biroq ularning ifoda shakli va tarixiy vazifasi turlicha. Ingliz adabiyotida ijtimoiy islohot ko'proq mavjud tizimni tanqidiy qayta ko'rib chiqish orqali ifodalansa, jadid adabiyotida u milliy tiklanish va zamonaviy taraqqiyot sari yo'l ochuvchi g'oya sifatida namoyon bo'ladi [4; 7]. Shu jihatdan mazkur ikki adabiy an'anani qiyoslash umumiylik va farqlar uyg'unligida olib borilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, XX asr ingliz adabiyoti va o'zbek jadid adabiyotida ma'rifat hamda ijtimoiy islohot g'oyalari o'rganishning nazariy-metodologik asoslari ko'p qatlamli ilmiy yondashuvlarni talab qiladi. Qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy, antroposentrik, germenektivik, diskursiv, aksiologik va interdisiplinar metodlar uyg'unligi ushbu mavzuning mohiyatini chuqurroq ochishga imkon beradi. Bu metodlar yordamida ma'rifat tushunchasining ikki adabiy an'anadagi mazmuni, shakli, tarixiy vazifasi va badiiy ifoda usullari aniqlanadi. Eng muhimi, ushbu tadqiqot yo'nalishi adabiyotning insonni fikriy uyg'otish, jamiyatni yangilash va milliy taraqqiyotga xizmat qilishdagi imkoniyatlarini yanada teranroq anglashga yordam beradi. Shunday ekan, XX asr ingliz adabiyoti va o'zbek jadid adabiyotidagi ma'rifat va ijtimoiy islohot g'oyalari nazariy-metodologik asosda tadqiq etish zamonaviy qiyosiy adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
2. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
5. Karimov N. Jadid adabiyoti va ma'rifat g'oyalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005.
6. Wellek R., Warren A. Theory of Literature. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1949.
7. Bradbury M., McFarlane J. Modernism: A Guide to European Literature, 1890–1930. – London: Penguin, 1976.
8. Eagleton T. Literary Theory: An Introduction. – Oxford: Blackwell, 1983.
9. Shaw G.B. Pygmalion. – London: Constable, 1916.
10. Orwell G. Essays. – London: Penguin Books, 2000.